

Maria B. Topolska (Poznań)

Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553—1660 (Analiza statystyczna)

Jednym z aspektów badań nad dziejami książki i czytelnictwa może być statystyczne ujęcie produkcji drukarskiej. Dlatego też w rozważaniach nad tym problemem pominiemy na razie wiele zagadnień, które składają się na historię książki. Zasygnalizujemy również, że praca nad tym tematem zarówno obecnie, jak i w przyszłości, dotyczyć ma w większym stopniu dziejów kultury, a głównie roli kulturotwórczej książki — z jednej więc strony poznania konkretnych warunków procesu dziejowego, wpływających na jej powstanie i rozwój, a z drugiej strony jej oddziaływania na czytelników. Książka bowiem, dzieło autora, wydawcy i drukarza, jej sposób rozpowszechniania, przechowywania i czytelnictwo, w warunkach procesu historycznego jest także źródłem do poznania świadomości społecznej oraz stopnia zależności sprzężonych ze sobą czynników (historycznych, socjologicznych, psychologicznych) wyjaśniających społeczną funkcję książki w historii. Dodać należy, że praca nad kulturotwórczą rolą książki uwzględniać powinna również wskazówki księgoznawców, którzy z jej historią w XVI i XVII w. wiążą nierozdzielnie dzieje drukarstwa i warsztatu typograficznego, działalność wydawniczą, introligatorstwo itp.¹

Granice chronologiczne opracowanego już zagadnienia, które dotyczy analizy statystycznej produkcji drukarskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a które jest przedmiotem niniejszego artykułu, są wyznaczone przez lata 1553 i 1660. W roku pierwszym rozpoczęła się ciągła działalność wydawnicza na tych terenach, a rok 1660 zamyka dziesięciolecie (dla celów statystycznych), w którym wskutek wojny polsko-rosyjskiej nastąpiło załamanie produkcji drukarskiej. Jak wiemy drukarstwo pojawiło się na tych ziemiach w 1525 r. Zarówno jednak dzieje efemerycznej drukarni Franciszka Skoryny, która wydała pierwsze druki dla ludności białoruskiej, jak również wyjaśnienie przyczyn, dla których w latach 1526—1552 nie drukowano na terenie Litwy i Białorusi książek, przekracza rozmiary tego artykułu. Kilka wydawnictw z tego okresu przypisywanych Wilnu przez K. Estreichera odrzucił już zdecydowanie L. Abramowicz w 1925 r.² Nasuwa się jednak wniosek, że głównie w pierwszej połowie

¹ Por. J. Muszkowski, *Życie książki*, wyd. 2, Kraków 1951, s. 231.

² L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie 1525—1925*, Wilno 1925, s. 19—20. Nie przyjął on również tezy T. Narbutta (*Dzieje narodu litewskiego*, t. 9, Wilno 1841, s. 287), że wprowadzić nie było drukarni w Wilnie, ale w 1553 r. wyszły tam dwie książki.

XVI w. miał miejsce w miarę powolny, jak na właściwe dla tego czasu środki informacji, proces dyfuzji kultury, zależny od stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturalnego regionu — rozwoju, który wpłynął na powiększenie kręgu czytelniczego w Wielkim Księstwie Litewskim; przestały więc już wystarczać importowane dotychczas druki z sąsiedniego Królestwa, Krakowa oraz z zachodu.

Produkcja, rozpowszechnianie i czytelnictwo książki na omawianym terenie w XVI i pierwszej połowie XVII w. wiązały się z wieloma zjawiskami procesu historycznego. Był to region zróżnicowany pod względem rozwoju ekonomicznego, znajdujący się w fazie realizacji reformy zwanej pomiara włóczną. O różnicach rozwoju gospodarczego świadczy gęstość zaludnienia, która w połowie XVII w. wahała się od ok. 20 osób na 1 km² w powiatach wileńskim, upickim, orszańskim, do ok. 2—4 w rzeckim, mozyrskim³. Na dzieje książki miały tu wpływ wydarzenia polityczne wiążące Wielkie Księstwo Litewskie z organizmem Rzeczypospolitej i zjawiska kulturalne: wpływy renesansu, reformacji, kontrreformacji. Z tymi ostatnimi wiąże się szerzenie znajomości języka polskiego oraz polskich wzorców kulturalnych, głównie w Wilnie i na dworach magnackich, a najśłabsze wśród chłopów litewskich i ludności ruskiej na terenach południowo-wschodnich Białorusi⁴. Używanie języka polskiego, które przyczyniło się do wypierania poprzednich zjawisk rutenizacji i łacynizacji kręgów rządzących w tym społeczeństwie⁵, stanowiło istotny czynnik żywiołowego wzrostu produkcji i czytelnictwa książki w Wielkim Księstwie Litewskim.

Dzięki sprzyjającym warunkom (słabe wpływy katolicyzmu i pozyskanie możnowładców) reformacja mogła w latach 1553—1570 zdecydowanie zwyciężyć, w latach 1570—1596 zmagać się z silną, choć pośpiesznie zorganizowaną kontrakcją katolicką i poddać się dopiero w pierwszej połowie XVII w.⁶ Mimo wszystko w porównaniu z ziemiami Korony procesy reformacyjne były tu trwalsze. Podczas gdy w końcu XVI w. liczba zborów małopolskich i wielkopolskich dochodziła do 370, a na Litwie i Białorusi do 200, to w 1768 r. w tamtych dzielnicach pozostało tylko 21 (ok. 5,5%), a tutaj 38 (ok. 19%)⁷.

Reformacja, owa „wielka przygoda intelektualna” według określenia J. Tazbira⁸, przyczyniła się również do rozwoju kulturalnego rdzennej ludności tych ziem — Litwinów i Białorusinów. Świadczą o tym książki kształtujące świadomość narodowościową i język literacki, powstałe pod

³ J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII w.*, Poznań 1965, tab. 16.

⁴ Stwierdził to już J. Jaroszewicz. Por. jego *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844, cz. II, s. 125.

⁵ Według M. Łowmiańskiej (*Wilno przed najazdem moskiewskim 1655*, Wilno 1929, s. 85) w XV i XVI w. język dokumentów urzędowych jest w 50% łaciński, 45% ruski i w 5% polski, natomiast w I połowie XVII w. w ok. 53% polski, 37% łaciński i w 10% ruski.

⁶ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w W. Ks. Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 251.

⁷ *Ibidem*, s. 53; J. Ochmański (*Dzieje Litwy*, Wrocław 1967, s. 115) podaje dla drugiej połowy XVI w. 110 zborów kalwińskich i 20 luterańskich.

⁸ J. Tazbir, *Znaczenie XVII w. w procesie unarodowienia polskiego katolicyzmu*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. 1, Warszawa 1968, s. 171.

wpływem reformacji oraz zaciętej walki „o dusze” kościoła katolickiego z protestantami, a po unii — z prawosławnymi.

Analiza ilościowa i statystyczna druków wydanych w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1553—1660 została przeprowadzona na podstawie kartoteki tytułów tych druków wypisanych z bibliografii i literatury, ponieważ do naszych czasów zachowała się tylko część tych książek. Tytuły te znane z opisu oraz z autopsji Estreicherom⁹ zostały uzupełnione badaniami bibliograficznymi w pracach stanowiących dopełnienie *Bibliografii polskiej*¹⁰. Na 1468 tytułów i 1510 tomów całości kartoteki, takie druki stanowią 194 wydawnictwa, tzn. około 13%. Stwierdzić należy, że kartoteka ta może być jeszcze uzupełniana. Ciągłe bowiem natrafia się przy żmudnych poszukiwaniach na tytuły uzupełniające *Bibliografię polską*. To wiekopomne dzieło zawiera również szereg nieścisłości, podając druki o adresach niepewnych, oraz te same tytuły pod różnymi hasłami. Po ułożeniu chronologicznym tytułów około 11% takich powtarzających się informacji należało usunąć z kartoteki. Niestety, nawet po przejrzaniu zachowanych do dzisiaj druków z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego nie będzie można skontrolować w pełni wszystkich danych, a zwłaszcza budzących nieufność adresów drukarzy podanych przez K. Estreichera¹¹.

Zestawiona kartoteka będzie również w przyszłości materiałem do badania dziejów czytelnictwa¹². Daje ona także możliwość uchwycenia braku informacji co do poszczególnych rodzajów książek. Bardzo skąpo np. występuje w niej tak popularna wówczas literatura mieszczańska, którą niekiedy z luźnych kartek odtworzył w części K. Badecki¹³. Jak należy przypuszczać na podstawie wzmianek w zachowanych inwentarzach księgarzy i właścicieli księgozbiorów oraz spisu tych druków w indeksach

⁹ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 2, t. 1 (8), Kraków 1882, t. 2 (9), 1888, t. 4 (11), 1890, cz. III, t. 1 (12) 1891 — 23 (34) z. 1, 1951.

¹⁰ Wymieniam tylko najważniejsze z nich nie uwzględnione przez J. Bergerową-Mayerową (*Nieznane Estreicherowi polonica i silesiaca w starych drukach Biblioteki Śląskiej*, Katowice 1961); J. Łukasiewicz, *Dzieje kościołów wyznania helewckiego na Litwie*, t. 1—2, Poznań 1842—3; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński 1579—1831*, t. 1—3, Kraków 1899—1900; K. Piekarski, *Katalog biblioteki kórnickiej*, [w:] *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, t. 1; A. Kawecka-Gryczowa, *Bibliographica XVII w.*, *ibidem*, t. 2, Kórnik 1930; *Drukarze dawnej Polski od XV—XVIII w.*, z. 5, *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1959 (dalej cyt. *Drukarze...*); A. S. Zernowa, *Tipografija Mamonicznej w Wilnie*, [w:] *Kniga*, t. 1, 1959, s. 167—223; M. Cytowska, *Bibliografia druków urzędowych w Polsce XVI w.*, Wrocław 1961; K. Budzyk, *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII w. w Polsce*, Wrocław 1957; E. Triller, *Bibliografia konstytucji sejmowych w Polsce XVII w.*, Wrocław 1963; J. Trypućko, *Polonica vetera Upsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XVe—XVIIIe siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Uppsala*, Uppsala 1958. Pozycje nie znane Estreicherowi zawiera również Centralny Katalog Starych druków w Bibliotekach Polskich, znajdujący się w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz *Bibliografia Literatury Staropolskiej*. Nowy Korbut, t. 1—3, Warszawa 1963—1965.

¹¹ Podaje on np. druki urzędowe z adresem Wilna z pierwszej połowy XVI w., a także nie sprawdzone adresy wydawnicze np. ze Słucka ok. 1630 czy Nieświeża z 1561 r.

¹² Por. K. Głombowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966, s. 15—20.

¹³ Wymienimy tu tylko jedną jego główną pracę: *Literatura mieszczańska w Polsce XVII w.*, Lwów 1925, por. także *Bibliografię powieści staropolskiej 1601—1880* J. Rudnickiej (Wrocław 1964).

ksiąg zakazanych¹⁴ — liczba tej taniej, zbroszurowanej literatury, musiała być znacznie większa.

Nie zachowały się również wszystkie wydawnictwa związane z działalnością szkół. 40 znanych nam dzisiaj książek (w tym 32 gramatyki, słowniki, kilka ruskich i jeden polski elementarz) to zbyt mało jak na działalność 9 kolegiów jezuickich (w Wilnie, Połocku, Nieświeżu, Krożach, Orszy, Smoleńsku, Grodnie, Brześciu, Pińsku), 6 gimnazjów różnowierczych (w Wilnie, Birzach, Iwii, Kiejdanach, Słucku, Zabłudowie), 4 innych szkół średnich ruskich¹⁵ oraz szkół parafialnych, zakładanych np. w diecezji wileńskiej już od 1397 r., a od postanowienia synodu wileńskiego w 1526 roku uwzględniających obok polskiego język litewski¹⁶. Głównie tym ostatnim szkołom liczniejszym dopiero od XVI w., należy zawdzięczać wzrastające, według A. Wyczańskiego, zjawisko powiększania się procentu ludności umiejącej czytać i pisać, co dla terenu Litwy i Białorusi nie zostało jeszcze dokładnie zbadane¹⁷.

W szkołach tych, w zależności od umiejętności nauczyciela i wymagań zwierzchności katolickiej, uczono nauki czytania i pisania, religii, rachunków i śpiewu, czasami nawet po rusku, litewsku czy łacinie¹⁸. Podobnie było w szkołkach protestanckich. Być może do tego celu służyły popularne wydania katechizmów połączone z elementarzami, które podobnie, jak wydania małych, tanich książeczek do nabożeństwa, nie zachowały się do naszych czasów.

Zagięły również podobne wydawnictwa protestanckie, często niszczone przez współczesnych. Nie należy przypuszczać, że wszystkie tego typu druki sprowadzono z innych drukarni: protestanckie z Królewca czy Rakowa, katolickie z Krakowa i Poznania¹⁹.

Uważamy, że wypowiedziane uwagi mogą wskazać kierunek dalszej naszej pracy nad hipotetycznym choćby uzupełnieniem litewsko-białoruskiej kartoteki wydawnictw z lat 1553—1660, jak również nad przypuszczalnym ustaleniem liczby importowanych wydawnictw krążących na tym terenie. Z kolei druki miejscowe — jak na to wskazują ich proveniencje — docierały do czytelnika w całym kraju. Należy również spodziewać się, że rozpoczęte badania powiększą znaną obecnie liczbę drukarni Wiel-

¹⁴ Por. np. J. Skoczek, *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu*, Lwów 1939; J. Lachs, *Krakowskie księgozbiory lekarskie z XVI w.* [w:] *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, t. 13, Kraków 1914, s. 318—342; A. Benis, *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, [w:] *ibidem*, t. 7, 1892, s. 10—26; Z. Celichowski, *Polskie indeksy książek zakazanych*, [w:] *ibidem*, t. X, 1904, s. 44—5.

¹⁵ M. Kosman, *Reformacja..*, s. 217—225; J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 121—122.

¹⁶ J. Kurczewski, *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. 2, 1908, s. 18—20; T. Narbut, *Dzieje...*, t. 9, 1841, s. 480.

¹⁷ A. Wyczański, *Polska w Europie XVI w.*, Warszawa 1974, s. 191—192.

¹⁸ J. Kurczewski, *Wiadomość o szkołach*, s. 21—22. Spis ok. 30 książek używanych niewątpliwie do nauki w szkołach pozaelementarnych w Polsce XVI w. podaje J. Łukaszewicz (*Historia szkół w Koronie i W. Ks. Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1964 r.*, t. 1, Poznań 1851, s. 83—115).

¹⁹ Królewec był silnym ośrodkiem drukarstwa w języku litewskim. Por. J. Stoberski, *Historia literatury litewskiej*, Wrocław 1974, 16—21. Można podać tylko przykładowo, że kontakty poznańskich i wileńskich księgarzy sięgają już początków XVI w. — por. M. Wojciechowska, *Z dziejów książki w Poznaniu*, Poznań 1927, s. 7—8, 18—22.

kiego Księstwa Litewskiego²⁰. Na 28 drukarni tylko 8 oficyn istniało na Białorusi i wydawały one tylko 30 druków (około 2% stanu kartoteki). Jest to zbyt mało, wzięwszy pod uwagę fakt, że działalność typografii w Kuteinie (1631—1653) czy Mohylewie (1616—1649) rozciąga się na lata. Nie ma przejawów działalności drukarni w Mińsku, założonej w 1633 r.²¹, podobnie jest z drukarnią w Słucku (1581)²².

Analiza statystyczna zachowanej produkcji książek Wielkiego Księstwa Litewskiego winna odpowiedzieć na pytania dotyczące liczby druków, drukarni i drukarzy, ich wyznania i przynależności narodowościowej, języka wydawanych książek, liczby tłumaczeń i wznowień, określić stopień samodzielności ekonomicznej drukarni w zależności od opieki mecenasów i charakteru wydawanych książek, wreszcie winna się zająć tematyką druków, jednym z źródeł do badania dziejów czytelnictwa.

Ten ostatni problem, podobnie jak zagadnienie samodzielności wydawniczej drukarzy czy kwestia, jak dalece krzywa produkcji wydawniczej była „wynikiem decyzji podjętej przez wydawcę, jako pośrednika między autorem i odbiorcą”²³, zostaną tutaj zaledwie zasygnalizowane. Podobnie skrótowo potraktujemy dzieje drukarni, z których wyłączamy, również i dla braku danych, oficyny pracujące na rzecz społeczności żydowskiej²⁴.

Z punktu widzenia drukarni jako przedsiębiorstwa kapitalistycznego, które pracowało na własnym rozrachunku, z różnych przyczyn nie powstały w Wielkim Księstwie Litewskim oficyny typu zachodniego²⁵. Świadczy o tym zarówno duża (ok. 35%) liczba drukarni efemerycznych, przerwy w funkcjonowaniu większych drukarni oraz częste zmiany miejsca niektórych drukarzy (np. Daniel z Łęczycy, Jan Karcan²⁶ czy Piotr Mściślawiec). Drukarstwo zawdzięczało swój rozwój ruchowi reformacyjnemu na tych ziemiach i dopiero na przełomie XVI i XVII w. okrzepło na tyle, aby mogły się tam utrzymać drukarnie mieszczańskie na miarę wykształcających się przez cały XVI w. potrzeb czytelnich.

Już w 1553 r., u zarania rozwoju reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim, powstała oficyna w Brześciu pod patronatem Mikołaja Radziwiłła Czarnego. W 1562 r. zaczęła drukować najpierw na użytek ludności białoruskiej, a od 1563 r. także drukująca po polsku reformacyjna drukarnia w Nieświeżu. W 1567 r. zaczęła działać efemeryczna drukarnia ruska w Zabłudowie (do 1569). W latach osiemdziesiątych XVI w. pracowała humanistyczno-reformacyjna oficyna w Łosku (powstała w 1573 r.) i Drukarnia Radziwiłłowska (od 1576—1586), przeniesiona przez Mikołaja Sie-

²⁰ Ustalona w cytowanej pracy *Drukarze dawej Polski* na 32, wg nieco innego niż nasz podziału. Np. autorka wylicza osobno 4 drukarzy brzeskich (por. tab. 1), podaje oficynę Haraburdy w 1582 r., którą sama zresztą wiąże z warsztatem Mamoniczów (*op. cit.*, s. 96—7) oraz dwie poza Wilnem, raczej wątpliwe drukarnie w Upicie i Zejmach. Za to u nas występują podobna w Nowogródku oraz prawdopodobna także wg autorki w Perszajach (*op. cit.*, s. 195).

²¹ *Ibidem*, s. 167—168.

²² *Ibidem*, s. 231.

²³ K. Głombiowski, *Problemy historii czytelnictwa..*, s. 15.

²⁴ M. Bałaban, (*Drukarstwo żydowskie w Polsce XVI w.*, [w:] *Pamiętnik zjazdu naukowego im. Kochanowskiego*, Kraków 1931, s. 102—106) twierdzi, że oficyny żydowskie w Krakowie, Lublinie, Żółkwi i na Śląsku musiały walczyć z silną konkurencją drukarni europejskich. Widocznie warsztaty typograficzne na Litwie i Białorusi dla tej zamkniętej enklawy społecznej powstały dopiero w XVII w.

²⁵ Por. L. Febvre, H. Martin, *L'apparition du livre*, Paris 1958, s. 172—173.

²⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Rola druku w polskim odrodzeniu*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. IV, Warszawa 1956, s. 482.

rotkę, syna Czarnego z Brześcia i zdecydowanie katolicka, przekazana następnie jezuitom w Wilnie²⁷. Największej tej drukarni dorównywała powstała w 1574 r., lecz działająca z przerwami (por. tab. 1) ruska oficyna Mamoniczów.

W końcu XVI i na początku XVII w. wydawnictwa książkowe i walka religijna skoncentrowały się na terenie Wilna. Powstał wówczas najbardziej wartościowy repertuar wydawniczy głównie w drukarni Karcanów — ojca Jana i syna Józefa (1580—1620), Zborowej i J. Markowicza (1580—1607), braci Sultzerów (1595—1603), Daniela z Łęczycy (1592—1600). Swoją rozkwit przeżywały również drukarnie: jezuicka, braci Mamoniczów (prawosławna, a od 1595 r. unicka), bractwa prawosławnego (1595—1610), które po czteroletniej przerwie, spowodowanej walką z unitami w Wilnie, założyło drukarnię w Jewiu (1611), a od 1615 posiadało dwie drukarnie (por. tab. 1). W 1612 r. po zaledwie rocznej działalności w Wilnie przenosi się do Lubcza zięć Jana Karcana, drukarz, humanista Piotr Blastus Kmita, aby tam działać spokojnie pod opieką różnowiercy Janusza Radziwiłła²⁸.

W latach trzydziestych i czterdziestych XVII w. w Wilnie pracują — największa oficyna jezuicka, także prawosławna i unickiego bractwa bazylianów, która w 1628 r. przejęła oficynę Mamoniczów. Działalność jedynej humanistyczno-reformacyjnej typografii w Lubczu wspomagala na krótko założona w 1651 r. drukarnia w Kiejdanach. Jak widzimy z tabeli istniały jeszcze drukarnie prawosławne w Mohylewie (założona w 1616), Kuteinie (1631) i 3 inne efemeryczne. Choć słabo udokumentowane w źródłach, były one świadectwem zamówienia społecznego na druki cyryliczne.

Na 27 drukarni 7 właścicieli pochodziło z terenu Litwy i Białorusi. Dodać należy, że liczba istniejących tam oficyn w latach 1553—1660 jest mniejsza od liczby drukarzy, wprawdzie niektórzy z nich przynosili się wraz ze swoim warsztatem z miejsca na miejsce (por. w tab. 1 Piotr Mściśławiec, Daniel z Łęczycy, Spiridion Soból), ale wielu z nich było najemnymi pracownikami większych drukarni. Ilustruje to tabela 1²⁹, która zawiera również produkcję wydawniczą poszczególnych oficyn.

Wśród druków anonimowych katolickie stanowiły około 65% i należy przypuszczać, że głównie pochodzą chyba z typografii jezuickiej. Anonimowe druki różnowiercze (około 23%), prawosławne (około 14%), unickie (około 7%) są świadectwem żywej walki religijnej na tych terenach. Na przykład blisko trzecia część druków pozbawionych adresu drukarni pochodzi z lat szczególnie obfitujących w te wydarzenia (koniec XVI i początek XVII w.). Ciekawe, że aż około 83% druków pozbawionych adresu drukarza pochodzi z Wilna.

Podobnie zresztą kształtuje się udział Wilna w „geografii wydawnictw” Wielkiego Księstwa Litewskiego — ok. 83,5% całości kartoteki, następnie na Lubcz przypada ok. 6%, Brześć i Jewie po ok. 2,5%, Łosk ok. 1,5%, Kutein i Nieśwież po ok. 1%, zaś na pozostałe 10 miejscowości tylko ok. 2% tytułów wydawniczych.

²⁷ *Drukarze...*, s. 15. Przez kilka lat druki wychodziły z niej bez dokładnego adresu wydawniczego, dlatego właściwie nie można z pewnością ustalić daty przekazania drukarni jezuitom.

²⁸ *Ibidem*, s. 107—116.

²⁹ Tabela zestawiona na podstawie pracy *Drukarze...* oraz danych z kartoteki.

Tabela 1
Drukarnie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz ich produkcja książkowa w latach 1525–1660

Lp. Miejscowość	Rok powstania	Właściciel lub mecenas	Drukarz	Lata działalności	Liczba druków	Ogółem	%	Uwagi	
1. Brześć	1553	Radziwiłł Czarny	B. Wojewódka S. Murelius C. Bazylik p.	1553—1554 1558—1561 1569—1570 1562—1568	4 15 11 6	36	2,4	protestancka	
2. Nieśwież	1562	M. Kawieczyski	b. d. Daniel z Łęczycy b. d.	1562 1563—1572 —	2 11 2	15	1,0	protestancka	
3. Ciapin	1565	W. Ciapiński	b. d.	?1565—1604?	1	1		protestancka	
4. Zabłudów	1567	J. Chodkiewicz	P. Mściślawiec I. Fedorow	1567—1569	2	2		prawosławna	
5. Łosk	1573	J. Kiszka	Daniel z Łęczycy J. Karcan F. Bolemowski b. d.	1574 1576—1580 1586—1589 1573	5 11 4 2	22	1,5	protestancka	
6. Wilno	1574	Kuźma Mamonicz	P. Mściślawiec Hryń, Haraburda i in.	1574—1576 1582—1607 1607—1624	4 68 52	72	4,9 3,5	protestancka unicka unicka	
7. Wilno	1576	Mikołaj Krzysztof Radziwiłł	Daniel z Łęczycy J. Słęcki, M. Kazimierzowicz i in.	1576—1578 1580—1586		59	59	4,0	rzym.-katolicka
8. Wilno	1580	Karcanowie	Jan Józef	1580—1611 1611—1620	81 44	81 44	5,5 3,0	indyferentna	
9. Wilno	1580	Zbór kalwiński	Daniel z Łęczycy J. Markowicz	1580—1592 1592—1607 1586—1660	16 25	41	2,8	protestancka	
10. Wilno	1586?	Jezuici Drukarnia Akademicka	K. Patro, Wolbramczyk, S. Gołda, T. Lewicki P. Bolesta i in.			532	532	36,0	rzym.-katolicka
11. Wilno	1594	Daniel z Łęczycy	Daniel z Łęczycy	1594—1600	6	6	0,4	indyferentna	
12. Wilno	1595	Sultzerowie	Salomon Ulryk	1595—1609	10	10	0,7	protestancka	
13. Wilno	1596	Bractwo św. Ducha	b. d.	1596—1610 1615—1660	9 47	56	3,8	prawosławna	
14. Wilno	1598	M. Pietkiewicz	b. d.	1598	2	2		protestancka	
15. Wilno Lubcz Lubcz	1611 1612 1632	P. B. Kmita P. B. Kmita J. Kmita	P. B. Kmita P. B. Kmita J. Kmita	1611 1612—1631 1632—1646	6 52 24	58 24	4,0 1,6	protestancka protestancka	
16. Oszmiana	1615	Zbór kalwiński	b. d.	1615—?	1	1		protestancka	
17. Jewie	1611*	Bractwo św. Ducha	b. d.	1615—1646	25	25	1,7	prawosławna	
18. Mohylew	1616	Bractwo kiewne	b. d. Sp. Soból	1616—1619 1636—1638	3 4	7	0,4	prawosławna	
19. Wilno	1628	Bazylianie	b. d.	1628—1660	53	53	3,6	unicka	
20. Kutein	1631	Bractwo cerkiewne	Sp. Soból b. d.	1631 1637—1654	1 16	17	1,2	prawosławna	
21. Bujnicze	1635	Sp. Soból	Sp. Soból	1635	1	1		prawosławna	
22. Białynicze	1638	Karmelci	b. d.	1638—1653?	2	2		rzym.-katolicka	
23. Słuck	1640	Bractwo cerkiewne	b. d.	1640	1	1		prawosławna	
24. Perszaje	1645	Biskup katolicki	b. d.	1645	1	1		rzym.-katolicka	
25. Lubcz	1646	Jan Lange	Jan Lange	1646—1654	14	14	1,0	protestancka	
26. Kiejdany Wilno	1651	Zbór kalwiński Brak adresów drukarzy	J. Rhete	1651—1653 XVI w. 1601—1660	6 57 159	6 216	0,4 14,7	protestancka	

* Lata 1611—1615 wliczone do produkcji drukarni brackiej (No 13) w Wilnie.

W artykule Marii B. Topolskiej: *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553—1660*, opuszczono tabelę 3.

Tabela 3

Polemiki religijne w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1553—1660

Lata	Protestanckie	Katolickie		Prawosławne	Ogółem
		obrzędku łacińskiego	obrzędku unickiego		
1553—1560	4	—	—	—	4
1561—1570	7	1	—	—	8
1571—1580	4+2	1	—	—	5+2
1581—1590	13	18	—	—	31
1591—1600	14+1	23+7	7	4	48+8
1601—1610	13	9	6	2	30
1611—1620	1+2	5	2	2	10+2
1621—1630	1	2	6	5	14
1631—1640	2	10	1+1	—	13+1
1641—1650	—	9	1+1	—	10+1
1651—1660	1	1	—	—	2
Ogółem	60	79	23	13	175+13
%	34,2	45,2	13,2	7,4	100,0

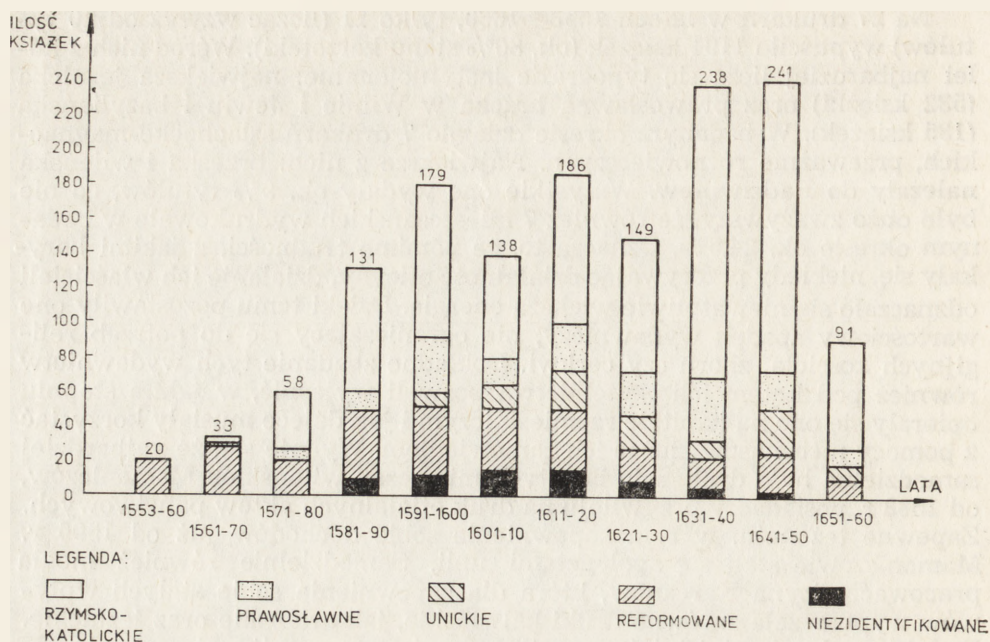
„Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XXI 1976

Na 27 drukarni w latach 1553—1660, tylko 11 (licząc wzwyż od 20 tytułów) wypuściło 1191 książek (ok. 80% stanu kartoteki). Wśród nich z kolei najbardziej liczą się typografie instytucjonalne: największa jezuicka (532 książki) oraz prawosławna bracka w Wilnie i Jewiu i bazylikańska (135 książek). W badanym okresie działało 7 drukarni szlachecko-magnackich, przeważnie różnowierczych. Największe z nich: brzeska i wileńska należały do Radziwiłłów. Wszystkie one wydały ok. 9% tytułów, co nie było dużo zważywszy, że również 7 mieszczkańskich wydrukowało w badanym okresie ok. 24,5%. Oznacza to, że pomimo trudności, z jakimi borykały się, niekiedy przerywając działalność oficyny, działanie ich właścicieli odznaczało się niewątpliwie większą energią. Dzięki temu pozostawiły one wartościowy spadek wydawniczy, nie ograniczający się do potrzeb religijnych kościoła, zboru czy cerkwi. Dokładne zbadanie tych wydawnictw również pod kątem ich czytelnictwa pozwoli wyjaśnić, w jakim stopniu opierały się one na kapitale rzemieślniczym i jak dalece musiały korzystać z pomocy mecenasów służąc ich zamówieniom. Wydaje się, że najbardziej samodzielna była drukarnia bogatych mieszczan wileńskich Mamoniczów, od 1588 r. posiadaczy przywileju na druk oficjalnych aktów państwowych. Zapewne też m.in. w celu zapewnienie sobie dochodów już od 1595 r. Mamoniczowie stali się apologetami unii. Samodzielnie również mogła pracować oficyna Karcanów, która dla zapewnienia sobie stałych wpływów wypuszczała zarówno druki kalwińskie, jak ariańskie oraz jezuickie. Podejmowała również inicjatywy tłumaczeń Cycerona itp. cieszące się popularnością. Podobnie egzystowała drukarnia Kmitów w Lubczu.

Przy podziale znanych nam dzisiaj wydawnictw Wielkiego Księstwa Litewskiego w omawianym okresie na poszczególne wyznania okazuje się, że 6 drukarni katolickich wydrukowało około 50,5% (w tym 2 unickie ok. 10,5%), z 10 typografii protestanckich wyszło ok. 15,5%, 2 wyznaniowo obojętne wydały ok. 9%, 8 prawosławnych (w tym K. Mamonicza do 1595) ok. 9,5%. Po dodaniu druków bez adresów drukarza liczba katolickich podniesie się do ok. 55%, prawosławnych do ok. 12%, różnowierczych do ok. 17%.

Dynamikę produkcji wydawniczej Litwy i Białorusi w latach 1553—1660, uzależnioną od wydarzeń procesu polityczno-społeczno-gospodarczo-kulturalnego, wykazują wykresy 1 i 2. Zarówno ten, który obejmuje poszczególne dziesięciolecia, jak i wykres roczny produkcji wydawniczej pozwala na stwierdzenie, że rozwój piśmiennictwa spowodowany rozszerzeniem się ruchu reformacyjnego (już według współczesnych znacznie burzliwszym niż gdzie indziej³⁰), u schyłku XVI w. był dziewięciokrotnie wyższy niż w latach pięćdziesiątych. Na początku XVII w. nastąpił pewien spadek, zaznaczający się już od 1595 r., który można tłumaczyć przyczynami politycznymi (okres „smuty” rosyjskiej i wojny), ponieważ produkcja oficyn protestanckich jeszcze nie spadła mimo aktywnej postawy jezuitów. Przeciwnie, to właśnie ich typografia spadkiem produkcji zareagowała najsilniej na sprawy polityczne tego okresu (ekspansja kościoła katolickiego na wschód). Jezuita ponadto odgrywali największą rolę w organizowaniu wszechstronnej działalności wyrażającej się między innymi np. w organizacji szkolnictwa, widowisk teatralnych i procesji, któ-

³⁰ Stwierdza to w liście do Piusa V nuncjusz Ruggieri w 1568 r. (*Relacje nuncjuszów i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1, Berlin-Poznań 1864, s. 187).

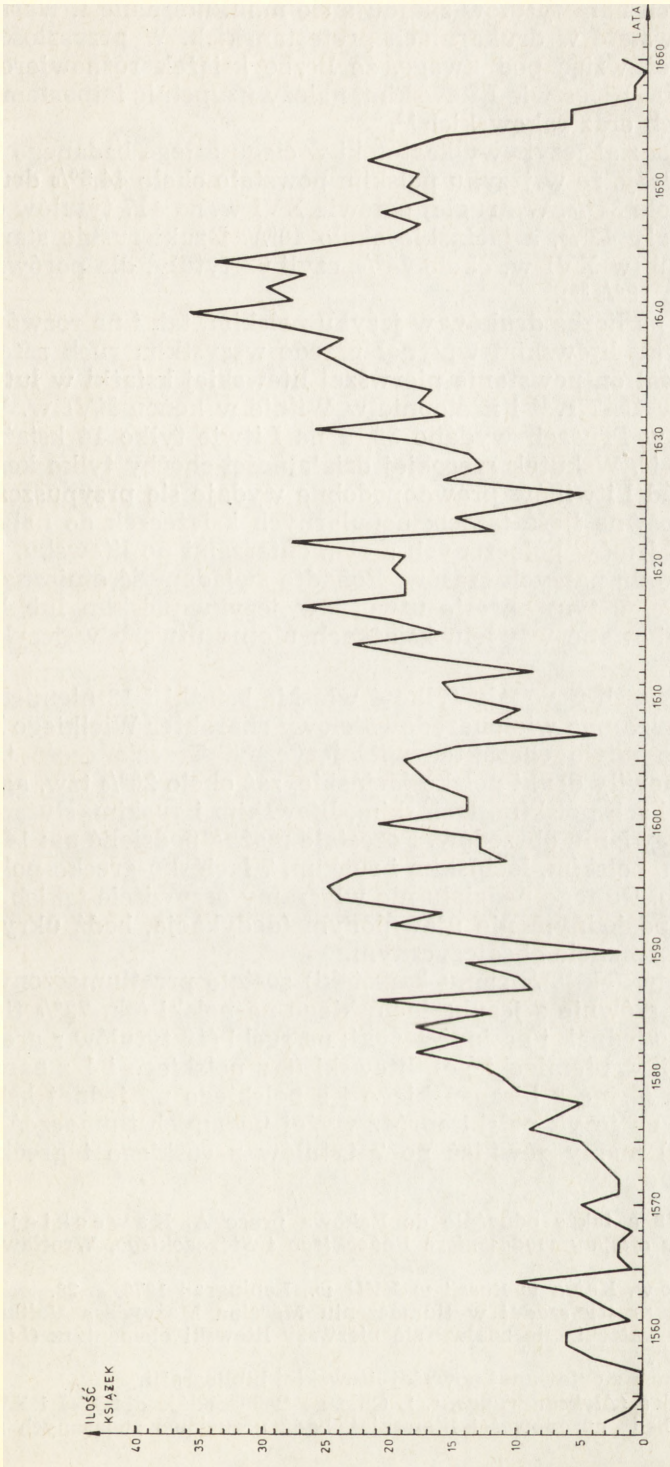
Produkcja książek wg obrządków w dziesięcioleciach za okres 1553—1660

ra stopniowo od lat dwudziestych XVII w. przyniosła zahamowanie wydawnictw protestanckich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po ponownym ożywieniu drukarstwa w latach trzydziestych i czterdziestych już od 1645 r. następuje spadek, szczególnie gwałtowny w latach 1653—1657, spowodowany wojnami tego okresu.

Wykres 1 obrazuje również, jak kształtowała się w kolejnych dziesięcioleciach liczba wydawnictw podzielonych według poszczególnych wyznań. Ze względu na skomplikowany, wielowyznaniowy charakter drukarstwa w Wielkim Księstwie Litewskim zdarzało się bowiem, że druki katolickie wychodziły w typografii ariańskiej bądź protestanckiej, a różnowercze wraz z katolickimi w drukarniach indyferentnych wyznaniowo. Druki katolickie stanowiły więc około 62,00%, protestanckie około 20% (w tym kalwińskie 14,5%, luterańskie 3,5%, ariańskie 2%), prawosławne około 13%, nie zidentyfikowane około 5%. W tych ostatnich około 1,5% stanowiły druki urzędowe i konstytucje.

Druki cyryliczne dla ludności ruskiej zamieszkującej te tereny powstawały zarówno w drukarniach protestanckich, jak i prawosławnych oraz unickich. W kartotece naszej znajdują się 183 takie wydawnictwa, a więc znacznie więcej niż to ujął w swym zestawieniu I. Karatajew w 1861 r. Jak można wyliczyć z jego wykazu znalazł on 120 książek powstałych na terenie Litwy i Białorusi, co stawia ten obszar na trzecim miejscu za Moskwą i ziemiami ukraińskimi pod względem wydawnictw druków ruskich³¹.

³¹ I. Karatajew, *Chronologičeskaja rozpis knig napieczatannych kirillowskimi bukwami, 1497—1730*, Petersburg 1861.

Wykres 2
Roczna produkcja książek w Wielkim Księstwie Litewskim
w latach 1553—1660

Pośród znanych nam tytułów znajdują się m.in. nieznanne I. Karatajewowi książki powstałe w drukarniach protestanckich. W przyszłości powinno się również wziąć pod uwagę, że liczbę książek różnowierczych, krążącą w Wielkim Księstwie Litewskim, należy uzupełnić importem druków królewieckich oraz rakowskich³².

Rozważając podział językowy kartoteki w ciągu całego badanego okresu, stwierdzić należy, że w języku polskim powstało około 44,5% druków, a w łacińskim około 37%. W drugiej połowie XVI w. na 417 tytułów druki polskie obejmowały 42%, a łacińskie około 40%. Druki ruskie stanowią około 12,5% ogółu (w XVI w. około 14%, czyli 62 tytuły, dla porównania w Moskwie tylko 18%³³).

Podobnie jak na liczbę druków w języku polskim, tak i na rozwój wydawnictw w języku litewskim wpłynął przede wszystkim ruch reformacyjny. Spowodował on powstanie pierwszej litewskiej książki w luteranckim Królewcu w 1547 r.³⁴ i następnie w Wilnie w końcu XVI w. W latach 1553—1660 w Prusach wydano 32, a na Litwie tylko 14 książek w języku litewskim³⁵. Wskutek szerokiej działalności choćby tylko kościoła katolickiego wśród Litwinów prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że wydawał on pewną ilość tanich, popularnych książeczek do nabożeństwa, bądź katechizmów połączonych z elementarzami po litewsku, które nie zachowały się do naszych czasów. Ponadto świadomość etniczną tego narodu pogłębiały w tym okresie utwory w języku polskim lub łacińskim³⁶, bądź drukowane w wielu książkach ulotne utwory w języku litewskim.

W innych językach powstały tylko 4 włoskie książki i 12 niemieckich. 55 książek, ze względu na wielonarodowościowy charakter Wielkiego Księstwa Litewskiego miało charakter wielojęzyczny. Trzecią część takich wydawnictw stanowiły druki polsko-łacińskie, zaś około 20% tzw. agendy katolickie w językach polskim, łacińskim, litewskim i ruskim, służące jako pomoc w odprawianiu obrzędów. Pozostałe można podzielić na: 14 z językami litewskim, polskim, łacińskim i ruskim, 7 łacińsko-grecko-polskich i 5 rusko-polskich. Do tego podziału nie włączamy oczywiście takich książek, które mają po jednym nie ujawnionym (dedykacja, bądź ukryty w tekście utwór) fragmencie obcojęzycznym.

115 wydawnictw (ok. 8% stanu kartoteki) zostało przetłumaczonych w badanym okresie głównie z języka łacińskiego na polski (ok. 72% tłumaczeń). Tłumaczono jednak i na inne języki: na ruski (19 tytułów z greckiego, polskiego, łaciny, niemieckiego), litewski (8 z polskiego i 1 z narzecza żmudzkiego) i na łacinę z hiszpańskiego i z polskiego po jednej książce. Dodać należy, że na język polski oprócz wyżej podanych tłumaczeń z łaciny (56 tytułów) mamy również po 7 tytułów z ruskiego i greckiego,

³² Por. przypis 19 a także odnośnie do Rakowa pracę A. Kaweckiej-Gryczowej, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław 1974, s. 34—35, 73.

³³ S. P. Luppow, *Kniga w Rossii w XVII w.*, Leningrad 1970, s. 28.

³⁴ *Catechizmusa prasty szadei* w tłumaczeniu Marcina Mażydasą Vaitkunasa. Ciekawe, że w tym katechizmie znalazł się pierwszy litewski elementarz (*Lietuvos bibliografija...*, s. LV).

³⁵ Liczba wyliczona z cytowanej powyżej litewskiej bibliografii.

³⁶ V. Birżiszką (*Aleksandrinas*, t. 1, Chicago 1960) podaje dla XVI i XVII w. 100 takich pisarzy bądź narodowości litewskiej, bądź uczuciowo związanych z tym narodem.

5 z włoskiego, 4 z niemieckiego i 3 z hebrajskiego, greckiego i łacińskiego (reformacyjne wydania *Biblii*).

Zestawiona kartoteka druków Wielkiego Księstwa Litewskiego ujawniła stosunkowo małą liczbę tytułów wielotomowych (32 w 42 tomach).

W rozpatrywanym okresie drukarz był częściowo równocześnie intrologatorem i księgarzem (np. Jakub Markowicz)³⁷, natomiast dość rzadko poza warsztatami mieszczzańskimi (np. Karcanów) był nakładcą swoich druków. Na koszty wydania łożyły instytucje (np. zakony, bractwa) bądź często mecenas drukarza. Wśród tych ostatnich królowali prawdziwie Radziwiłłowie, którzy utrzymywali w owym czasie dwory złożone między innymi z poetów i pisarzy³⁸. Według dedykacji zamieszczanych w wydawnictwach przez drukarzy, wydawców i pisarzy (obejmują one ok. 31% tytułów kartoteki), adresatami ich byli przede wszystkim możni, opiekunowie kościołów różnych wyznań, a także — zwłaszcza w odniesieniu do druków różnowierczych — mieszczanie.

Spora część dedykacji świadczy zapewne o pomocy finansowej udzielanej przez adresata dla ukazania się danej pozycji wydawniczej. Nakładca wyraźnie określony występuje bowiem w 65 tytułach. Dedykacja była wyrazem podziękia za umożliwienie wydania dzieła, wyrazem hołdu autora liczącego na przychyłność ze strony adresata, była także deklaracją ideową twórców i wydawców, że wymienimy słynną humanistyczną i patriotyczną przedmowę do Apostoła F. Skoryny czy W. Ciapińskiego³⁹. Dedykacja, jedno ze źródeł do badania czytelnictwa, może także rozszyfrować przydatność utworów dla celów badania opinii publicznej⁴⁰.

Źródłem do badania dziejów czytelnictwa są również wznowienia książek⁴¹. W naszej kartotece liczą one 158 tytułów, jej dziesiątą część. Drugie wydania liczą z tego ok. 70% wszystkich wznowień. Trzecie i czwarte wydania stanowiły ok. 16%. Piąte i dalsze wydania stanowią wznowienia psalterzy — ponad 10, *Biblii* — 5, statutów litewsko-ruskich i wielojęzycznych agend katolickich — po 6. Czwarte wydania osiągnęło 9 tytułów i z takich, które świadczą o ich popularności wśród szerszego grona czytelników wymienić można tylko tłumaczenie Cyserona *O powinnościach* (Wilno 1606) oraz dzieło polemiczne unickie po rusku (tamże, 1605). Wydania trzecie obejmują 17 tytułów i poza wyżej wymienionymi jest tłumaczenie Cyserona *O przyjaźni* (Wilno 1606) oraz trzy utwory polemiczne reprezentujące wyznanie grekokatolickie, rzymskokatolickie i protestanckie. Świadczy to o ich szerszej, niż tylko w kręgu zainteresowanych teologów, poczytności. Trzecie wydanie osiągnęły również dwie gramatyki słowiańskie, słownik łacińsko-polsko-litewski K. Szyrwidą i co ciekawe, praca z zakresu ekonomii (o lichwie) jezuita Śmigleckiego.

³⁷ Np. w końcu XVI w. dostarczał mu książek Stefan Winkler z Poznania, M. Wojciechowska, *Z dziejów książki...*, s. 37.

³⁸ Por. A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgach Radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965.

³⁹ *Gistoryja betaruskaj dakastrycznickaj litaratury*, t 1, Mińsk 1968, s. 186—187, s. 224; Inne dedykacje wymieniane są jako przykłady poezji w języku białoruskim (*ibidem*, s. 356—362).

⁴⁰ J. Maciszewski, *Mechanizmy kształtowania się opinii publicznej w Polsce doby kontrreformacji*, [w:] *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok*, Wrocław 1970, s. 67. Studia Staropolskie, t. 29.

⁴¹ Por. K. Głombowski, *Problemy...*, s. 61—62.

Wydania drugie liczą 109 tytułów. Wśród nich przeważały książki o tematyce religijnej głównie *Biblie*, katechizmy, liturgia, polemiki. Zwłaszcza te ostatnie świadczą o dużym zainteresowaniu sporami religijnymi, popularne również były kazania jezuity Olszewskiego, utwory o treści religijnej Albrychta Radziwiłła i dwie opowieści o sławnych obrazach: surjańskim i żyrowickim. Cechą charakterystyczną dla epoki baroku było również wznawianie od 1622 r. panegiryków i epicediów (6 tytułów). Powtórnie wydano również kilka książek pedagogicznych oraz popularne w I połowie XVII w.: „lekarstwa końskie” i „domowe”. Wśród książek historycznych popularne były poematy F. Gradowskiego, L. Bojera oraz *Moscovia* Possewina, łaciński panegiryk W. Kojałowicza o domu austriackim. Z literatury wznawiano przypowieści, tłumaczenie z Heliodora opowieści murzyńskiej oraz przeróbki opowieści z Boccaccia przez Bieniasza Budnego (ta ostatnia miała w badanym okresie 3 wydania, o czym będzie jeszcze mowa).

Rozważania nad wznawianiami książek winny zostać w przyszłości pogłębione, podobnie jak analiza tematyczna kartoteki druków Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1553—1660. Wobec skomplikowanego wielonarodowościowego i wielowyznaniowego charakteru druków, należałoby bowiem rozpatrzyć ten problem z podziałem na poszczególne dziesięciolecia⁴² i wyznania.

Tabela 2 przedstawia tematykę druków wydanych na Litwie i Białorusi w latach 1553—1660. Podane w niej wyniki dotyczą oczywiście jedynie zachowanej produkcji piśmienniczej. Ponadto w niektórych działach mieszczą się druki występujące równocześnie gdzie indziej (por. przypisy do tabeli). Zauważmy również, że przeprowadzona klasyfikacja według wskazówek literatury i wymogów posiadanego materiału⁴³ może budzić zastrzeżenia ze względu na nieostre w owym okresie rozdział literatury świeckiej od religijnej, fizyki od filozofii itp.

W dziale pierwszym Pisma św. (49 tytułów) mamy 24 biblie (12 ruskich i 12 protestanckich ze sławną *Biblią Brzeską*, jej częściowymi przedrukami z 1566 i 1593 oraz dwa tłumaczenia S. Budnego) a także 25 ewangelii (12 ruskich, 7 różnowierczych i 6 katolickich, w tym 3 w tłumaczeniu na język litewski⁴⁴).

Wielowyznaniowe i wielojęzyczne traktaty teologów tworzą dział większy od poprzedniego (87 tytułów) zaś katechizmy znacznie mniejsze (25 tytułów). Podobnie jak traktaty teologiczne te ostatnie zawierają również obraz skomplikowanego życia religijnego tamtych terenów. Są wśród nich katechizmy różnowiercze w przekładzie na białoruski i litewski, przekłady na litewski i łotewski katechizmów katolickich, prawosławne, a wśród nich jeden z 1595 r. heretyzującego W. Zyzanego.

Dział liturgii i dział modlitw, kancjonałów i psalterzy obejmuje w sumie 150 tytułów, czyli dziesiątą część kartoteki. Służyły one trzem wyznanom (katolickiemu obu obrządków, prawosławnemu i protestanckiemu — nie licząc podziału tego ostatniego na poszczególne odłamy).

⁴² Metoda wskazana przez R. K. Mortona, *Science Technology and Society in Seventeenth Century England*, New York 1970, 2 wydanie.

⁴³ Por. klasyfikację F. Fureta, *La „librairie” du royaume de France au 18 siècle*, [w:] *Livre et société dans la France du XVIII siècle*, Paris 1965, s. 14—16; oraz w *Historii Nauki Polskiej*, t. 1, Wrocław 1970.

⁴⁴ Te ostatnie to *Postylla* J. Wujka w tłumaczeniu M. Daukszy (1954), oraz dwa wydania *Ewangelii* polskich i litewskich Jachnowicza (1637, 1647).

Tabela 2

Tematyka druków wydanych w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1553—1660

Tematyka	Liczba druków	%
Pismo św. — Bible	24 ¹	1,6
— Ewangelie	25	1,8
Traktaty teologiczne	84+3 ²	5,7
Katechizmy	25	1,7
Modlitwy, Psalterze	90	6,1
Liturgia	60	4,0
Polemiki	175+13	12,0
Kazania	20+94	1,4
Żywoty świętych	7+6	0,5
Inne o tematyce religijnej	65	4,5
Synody, bulle	13+3 ³	0,9
Historia kościoła	29	2,0
Prawo kanoniczne	4	0,3
Prawo polskie, magdeburskie	23+18 ⁴	1,6
Prawo litewskie, ruskie	17	1,2
Historia z genealogią	67	4,5
Filozofia	37	2,5
Etyka, moralność	14+18	1,8
Geografia	3	0,2
Ekonomia	3	0,2
Fizyka	8	0,5
Matematyka	6	0,4
Astronomia, astrologia	13	0,9
Medycyna, farmacja	9	0,6
Inne	4 ⁵	0,3
Elementarze	8	0,5
Gramatyki	19	1,3
Inne podręczniki	8+62 ⁶	0,5
Słowniki	5	0,3
Romans	13+1	0,9
Poezja	3+90	0,2
Pamflety	2+8	0,1
Przypowieści	13+3	0,9
Dramat, program	28	1,9
Panegiryki — weselne	58	3,9
— epicedia	280	19,0
— inne	186	12,6
Kalendarze	11	0,7
Druki posiadające formę listów	12	0,8

¹ W tym 2 apokryfy.² Liczby po plusie oznaczają tytuły wliczone do innych działów i nie wchodzą do całości zbioru przy obliczaniu procentów.³ Mieszczą się tu również instrukcje kościelne, wizytacje, katalogi ekskomunikowanych dzieł.⁴ Liczba 18 oznacza akta prawne sejmowe mieszczące się w tym dziale.⁵ Wyjaśnienie w tekście.⁶ Liczba 62 oznacza dysertacje filozoficzne i teologiczne uczniów Akademii.

W żywotach świętych (13 tytułów) znajduje się pierwsze wydanie dzieła Piotra Skargi (1579) w drukarni jezuickiej. Wielokrotnie wznawiane dzieło religijne (do końca XVIII w. 16 wydań⁴⁵) przyczyniło się w XVII w. do utrwalenia religijności ludowej na następnym wieki⁴⁶.

Wzrastająca dopiero od ostatniego dziesiątka lat XVI w. liczba kazań (wydawanych w tej formie utworów religijnych) liczy 20 tytułów, przeważnie katolickich i jest świadectwem walki kościoła z reformą. W rzeczywistości dział ten jest znacznie większy i obejmuje ok. 7,5% druków, ponieważ formę tę przybierały liczne panegiryki, epicedia, a wcześniej polemiki. Np. w latach 1611—1650 trzy czwarte kazań miało formę panegiryków. Na uwagę w tym dziale zasługują katolickie kazania po litewsku K. Szyrvida (2 wydania w 1629 r., następnie przetłumaczone na polski w 1644 r.), kazania J. Olszewskiego, również jezuita (1645), w których zebrano jego wcześniej oddzielnie wydawane kazania.

Obszerny i różnorodny tematycznie dział polemik religijnych (175 tytułów i ok. 12% stanu kartoteki) przedstawia tabela 3. Ważniejsze z nich stały się przedmiotem pracy M. Kosmana⁴⁷, ponieważ zawierają one wszystkie istotne problemy epoki schyłku renesansu i kontrreformacji.

Liczba polemik wzrasta w sposób wyraźny od lat osiemdziesiątych XVI wieku i osiągnąwszy swoje apogeum u schyłku tego wieku, po 1610 r. gwałtownie się zmniejsza. W tymże okresie wzrasta w sposób wyraźny przewaga kościoła katolickiego, który mógł sobie pozwolić na walkę zarówno przeciwko różnowiercom, jak i prawosławiu. Obóz protestancki rozpraszał zaś swe siły na walkę polemiczną z arianami⁴⁸. W najgorszej sytuacji byli dyzunicy, celnie atakowani przez katolików. Zarzut herezji powodował utratę zaufania zwierzchników i współwyznawców, a był o tyle słuszny, że obok pomocy protestantów w walce polemicznej najbardziej wśród nich wartościowi korzystali z pomocy kalwinów przy zakładaniu szkół. Sami także w sporach wyznaniowych korzystali z argumentacji humanistycznej⁴⁹. Poczucie zagrożenia ze strony katolicyzmu miało pozytywny wpływ na umacnianie się więzi religijno-narodowościowej, a związki z reformacją na szerzenie się idei Renesansu w literaturze białoruskiej. Na marginesie należy zauważyć, że działo się to w okresie, kiedy w Rzeczypospolitej króluje już barok. Świadczy to przede wszystkim o dość wolnym (w porównaniu z innymi okresami) przepływie informacji.

W dziale polemik znajdują się również pamflety kontrreformacyjne, wzorowane na literaturze sowizrzańskiej, ale bardziej napastliwe w tonie i nie przebijające w inwektywach przeciwko różnowiercom. Według Z. Nowaka, w latach 1564—1618 wyszło ogółem około 500 polemik i pamfletów⁵⁰; w Wielkim Księstwie Litewskim ukazało się więc w tym cza-

⁴⁵ Były to wydania stale uzupełniane. 14 wznowień miało miejsce w Krakowie u Piotrkowczyka w latach 1585—1644, K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 28, s. 16 i n.

⁴⁶ J. Tazbir, *Historia kościoła katolickiego w Polsce 1460—1795*, Warszawa 1966, s. 114.

⁴⁷ M. Kosman, *Reformacja...*

⁴⁸ *Ibidem* s. 79—86.

⁴⁹ *Gistoryja...*, s. 289. M. in. zwierzchność duchowna w Supnaślu nie zezwoliła na druk takich prac, *ibidem*, s. 274.

⁵⁰ Z. Nowak, *Kontrreformacyjne parodie synodów protestanckich*, [w:] *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia poświęcone 75-leciu urodzin J. Nowaka-Dłużewskiego*, Warszawa 1968, s. 218—20.

się około 15% tego typu utworów, w tym 5 anonimowych pamfletów — z pewnością produkt oficyny jezuickiej.

Cała pozostała literatura religijna (książki o bractwach kościelnych, cudach, wydarzeniach związanych z życiem religijnym, itp.) liczy 65 tytułów (4,5% kartoteki). Na szerszą skalę wychodziła ona w okresie zwycięstwa kontrreformacji, bowiem w latach 1517—1620 wyszło 20 takich druków, a w następnych trzydziestu latach dwa i pół raza tyle. Niektóre z nich, jak to wspominaliśmy, miały po dwa a nawet trzy wydania. Łącznie z prawem kanonicznym i historią kościoła dział teologii z religią liczy 627 druków (ok. 42,5% stanu kartoteki).

Następny dział tematyczny wyodrębniony na podstawie wskazówek zawartych w pierwszym tomie *Historii Nauki Polskiej*, a mianowicie naukę — można podzielić na nauki humanistyczne i matematyczno-przyrodnicze⁵¹. W tych pierwszych najlepiej prezentuje się historia i prawo, podobnie jak w inwentarzach bibliotek tego okresu⁵².

W skład książek historycznych (36 tytułów, w tym 3 prace genealogiczne) weszły historia starożytna (np. *Wojna żydowska* Józefa Flawiusza w tłumaczeniu Kozakiewicza, z 1617 r. z Lubcza) oraz historia aktualna wraz z literaturą polityczną, kronikarską i pamiętnikarską. Niektóre z nich miały charakter panegirycznego eposu, jak np. opis zwycięstw Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła F. Gradowskiego po łacinie (2 wydania w 1582 r.), epos L. Bojera *Carolomachia* (1606 r. i po polsku 1610 r.). Ponadto wymienić należy również prace K. Warszawickiego, A. Wolana, St. Orzechowskiego, W. Kojalowicza — historyka Litwy i heraldyki litewskiej. Literatura polityczno-polemiczna żywo reagowała na temperaturę współczesnych wydarzeń (model ustroju, sprawa turecka, inne aspekty polityki zagranicznej)⁵³. Największa liczba druków historycznych wyszła w latach 1591—1610 (ok. 44%), podobnie zresztą jak polemik religijnych. Dodajmy, że niektóre z polemik tego typu, przesiąknięte sprawami żywo obchodzącymi współczesnych, K. Grzybowski zalicza do literatury politycznej⁵⁴.

Do książek prawniczych (41 tytułów) należą tutaj zbiory prawa polskiego, magdeburckiego i litewskiego, wydawane wielokrotnie w statutach Wielkiego Księstwa Litewskiego i konstytucjach sejmowych. Kilka prac teoretycznych to rozprawy uczniów i profesorów Akademii Jezuickiej w Wilnie⁵⁵. Oni też byli głównie twórcami prac filozoficznych

⁵¹ Naszym zdaniem jest to podział całkowicie możliwy, choć nie ryzykuje go w swych pracach poświęconych dziejom książki i czytelników w Anglii H. S. Bennett (*English books and readers 1558 to 1603*, Cambridge 1965; *English books and readers 1603 to 1640*, Cambridge 1970).

⁵² Por. przypis 14 oraz prace: K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego (1612—1662)*, Wrocław 1971; P. Buchwald-Pelcowa, *Inwentarz biblioteki Macieja Grabskiego*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 2 Warszawa 1966, s. 318—337.

⁵³ Wydawać by się mogło, że należy literaturę polityczną tego okresu oddzielić od historii, ale z kolei jak na to wskazują liczne prace J. Nowaka Dłużewskiego (że wymienimy tylko *Bibliografię staropolskiej poezji okolicznościowej XVI—XVIII w.*, Warszawa 1964) można do niej przyłączyć również niektóre panegiryki, poezję okolicznościową, pamflety itp.

⁵⁴ K. Grzybowski, *Historia doktryn polityczno-prawnych od państwa nowożytnego do rewolucji burżuazyjnej*, Warszawa 1967, s. 276—286.

⁵⁵ Pochodzą one z okresu po objęciu przez Olizarowskiego katedry prawa ufundowanej w 1644 r. przez Kazimierza Sapiechę. Por. S. Kot, *Aron Aleksander Olizarowski*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350-lecia założenia i wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1, Wilno 1929, s. 23—45.

drukowanych w Wilnie w omawianym okresie. Wśród 31 tytułów z tej tematyki znalazły się również 3 tłumaczenia rozpraw Cycerona w kilku wydaniach oraz wydane staraniem i nakładem J. Karcana tłumaczenie pracy Justusa Lipsiusa, przedstawiciela renesansowego stoicyzmu.

Z działu filozofii wyodrębniliśmy książki z zakresu etyki i moralności dotyczące tak wówczas popularnych problemów kształtowania się modelowych postaw prawdziwego chrześcijanina, obywatela—szlachcica, władcy. Jest to tłumaczenie *Rycerstwa chrześcijańskiego* Erazma z Rotterdamu (1585), prace Licyniusza Namysłowskiego, Domaradzkiego i inne. Na skalę bardziej masową służyły do tego celu panegiryki i epicedia.

Skromnie przedstawia się dział geografii, do którego można było zaliczyć jedynie opisy ziemi świętej, w tym dwa Anonima Anzelma (1595 i 1617) — pokłosie słynnej wędrowki M. Krzysztofa Radziwiła Sierotki, której opis został wydrukowany, ale w Braniewie i Krakowie.

Do ekonomii zaliczyć można rozprawę o lichwie (2 wydania w 1596 r.) jezuita M. Śmigleckiego, które były wyrazem przystosowania się dawnych ekonomicznych pojęć kościoła do potrzeb rodzącego się wczesnokapitalistycznego społeczeństwa⁵⁶. W dziedzinie ówczesnej fizyki (8 tytułów) i matematyki (6 tytułów) dominują prace profesorów Akademii Wileńskiej, a wśród nich wszechstronnego Oswalda Krügera, który również napisał i wydrukował jedną rozprawę z balistyki (Wilno 1636). Jego książki znalazły się też w dziale astronomii (13 tytułów), który zawiera nieodłącznie z nimi związane prognozyki astrologiczne. Podobnie w dziale medycyny, zgodnie z duchem epoki, mieszczą się popularne wydania lekarstw domowych dla ludzi i zwierząt oraz zielniki, nadto dwie tylko łacińskie rozprawy medyczne Simoniusa.

Wreszcie wśród tytułów oznaczonych w tabeli „inne” znalazły się: praca z botaniki (1601) wyliczająca nazwy kwiatów, znana książka z geodezji i geometrii (*Geometria Peregrinans* M. Głóskowskiego — 1654), tłumaczenie przez Protasowicza *Inventores rerum abo opisanie co kto wynalazł* (1608) oraz anonimowa opowiadka o przyrządzaniu barwiczki na lica niewieście (1605) napisana w formie literatury sawihrzalskiej.

Opisany wyżej dział nauki obejmuje w sumie ok. 17% tytułów naszej kartoteki, a z tego ok. 14% stanowią nauki humanistyczne. Do działu tego należałoby jeszcze doliczyć podane w tabeli elementarze, gramatyki, podręczniki i słowniki, obejmujące ok. 2,5% ogółu tytułów kartoteki. W książkach z zakresu filologii i szkolnictwa znalazło się tylko 9 elementarzy (w tym tylko jeden polski z 1633⁵⁷, a reszta ruskie, z których wyróżnia się *Azbuka słowiańska* Wawrzyńca Zyzaniego z 1596 r.⁵⁸), co może sugerować, że nie wszystkie elementarze dochowały się do naszych czasów. Mamy za to 19 gramatyk, w tym 2 greckie, 5 ruskich, 1 litewską, 1 włoską i tylko 1 polską, ale w języku łacińskim.

⁵⁶ Por. *Historia Nauki Polskiej...*, t. 1, s. 421.

⁵⁷ Liczba wydań tych elementarzy nie jest nam znana. Należą one do wydawnictw „zacytanych” i przykładem na to niech będzie znaleziony w Muzeum Sandomierskim zdefektowany egzemplarz *Nauki ku czytaniu* (ok. 1599, prawd. Jan Karcam) przez A. Anuškina (*Na zare knjopечатanija w Litwe*, Vilnius 1970, tłum. z lit., s. 103).

⁵⁸ Książka ta zapoczątkowała inne gramatyki białoruskie i weszła w skład gramatyki M. Smotryckiego (3 wydania po 1619). Była ona także pomocą dla gramatyki Łomonosowa w 1757, serbsko-chorwackiej w 1666, a także bułgarskiej. M. B. Botwinnik, *U istokow uczebnoj knigi*, Mińsk 1964, s. 50—83.

Wśród 5 słowników na uwagę zasługują: K. Szyrwida — łacińsko-polsko-litewski (3 wydania w latach 1629—1642) oraz *Leksikon sławieno-rosskij* P. Beryndy (1653)⁵⁹.

Wreszcie do ostatniego działu tematycznego, do literatury, zaliczyliśmy romans (14 tytułów), który dzieli się na rycerski, pseudohistoryczny i błazeński⁶⁰. Były to: opowieść włoskiego obieżyświata w służbie króla polskiego Domenico Moro (*Il cavaliere* — 1589), tłumaczenie historii o Zuzannie i Józefie (1624—1625), dwa wydania tłumaczenia Zacharzewskiego historii murzyńskiej Heliodora i wreszcie literatura mieszczańska, zwana straganową, jak *Albertus z wojny*, fraszki Władysławiusza, *Sowizralius* oraz trzykrotnie wydana przeróbka Bieniasza Budnego jednej z opowieści Boccaccia (1583⁶¹, 1614, 1631). Utwory te wydawane w formie cienkich broszurek były sprzedawane w księgarniach, na straganach targowych bądź przez domokrażców. Cieszyły się one dużą popularnością, dlatego też zaginęły przez zacytowanie i do naszych czasów zachowała się niewielka ich liczba, odnaleziona w okrucach.

Oddzielnie wydrukowanych zbiorów poezji mamy tylko trzy: łacińskie liryki K. Sarbiewskiego (1628) oraz dwa zbiory poezji po polsku Kozakiewicza, natomiast około 20% epicediów i innych panegiryków miało formę wierszowaną. Podobnie co do pamfletów, które choć w znacznie mniejszej liczbie, znalazły się również w innych dziełach, głównie polemik religijnych (por. tab. 3).

Wyodrębniony dział przypowieści, liczący 16 tytułów zawiera cieszące się wówczas wielką popularnością przeróbki przypowieści rzekomego autorstwa Salomona, które w różnych odmianach ukazały się sześciokrotnie, a także przysłowia i sentencje, tłumaczenia z autorów greckich i łacińskich.

Dramat i program widowisk parateatralnych obejmuje 28 tytułów i są to głównie programy oraz opisy widowisk (nieraz kilkudniowych) na cześć królów, biskupów, świętych oraz wystawnych procesji Bożego Ciała. Wiele takich wydawnictw nie dochowało się do naszych czasów i dlatego mamy tylko kilka tytułów sztuk teatru jezuickiego, który ponadto rozwijał się raczej na pograniczu wewnętrznego programu edukacyjnego kolegiów i wielkich uroczystych widowisk publicznych⁶². Szczególnie procesje Bożego Ciała, w czasach umacniania się kościoła katolickiego na tych ziemiach, oszałamiały tłumy swoją wystawnością i symboliką. Miały one, w myśl organizatorów, wywierać należyte wrażenie na protestantach, dlatego przyćmiewały twórczość teatralną teatru jezuickiego. Warto podać, że nie wszystkie zachowane do naszych czasów sztuki, zwłaszcza łacińskie⁶³, miały intermedia po polsku i białorusku⁶⁴.

⁵⁹ Mnisi z Kuteina, gdzie została wydana, wraz z drukarnią przeniesioną do Moskwy w 1654 r. zabrali również 118 jej egzemplarzy, L. S. A b e c e d a r s k i j, *Bełorusy w Moskwe XVII w.*, Mińsk 1957.

⁶⁰ Według klasyfikacji J. Ziomka (*Renesans*, Warszawa 1973, s. 101).

⁶¹ *Ibidem*, s. 102.

⁶² Por. Cz. Hernas, *Barok*, Warszawa 1973, s. 163.

⁶³ Por. zestawianie wystawianych sztuk i dialogów. J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII w.*, Wrocław 1970, s. 374—378. *Studia Staropolskie*, t. 26.

⁶⁴ Por. P. Lewin, *Wschodniosłowiańskie intermedia*, [w:] *Drewnierzusskaja literatura i jejo svjaz' s nowym wremieniem*, Moskwa 1967, s. 197.

Panegiryki, najobszerniejszy dział naszej kartoteki (ok. 35,5%) zostały podzielone na weselne, pogrzebowe oraz inne, czyli pochwalne, gratulacyjne, dziękczynne itd. Utwory te, produkt literacki epoki kontrreformacji, miały na celu utrwalenie pozycji społecznej szlachty i kleru⁶⁵. Za przykładem szlachty również mieszczenie zamawiali tego typu utwory — w Wielkim Księstwie Litewskim było to głównie środowisko protestanckie. Z podanej liczby — 35,5% — można wnioskować o popularności tego typu utworów na ziemiach Litwy i Białorusi. Warto podać, że liczba ta nie odbiega wiele od przyjętej przez J. Tazbira — ok. 30% produkcji wydawniczej — dla wszystkich krajów europejskich w tym okresie⁶⁶. Podobnie kształtowała się według W. Korotaja dla całej Rzeczypospolitej — ok. 30—35% wydawnictw⁶⁷.

Około połowę wszystkich panegiryków stanowią epicedia, ze względu na interesujące szczegóły z życia polityczno-gospodarczego i kulturalnego — przedmiot rozprawy M. Kosmana⁶⁸. Kazania pogrzebowe były jednocześnie literaturą świecką i religijną, a przede wszystkim dydaktyczną. Były to utwory w postaci kazań, mów i poematów różnej wartości (nawet sławny Sarbiewski „popęłnił” dwa epicedia wierszem i jedno prozą). Panegiryki pogrzebowe mogą być także przykładem zmieniającej się formy poezji funeralnej od naśladowców J. Kochanowskiego do barokowych, niekiedy wspaniałych ze względu na formę, a niekiedy bez żadnej wartości artystycznej „cegieł”, dochowanych do naszych czasów w idealnej, nie świadczącej o czytaniu, formie. Mogą być także świadectwem rozpowszechniania się języka polskiego w literaturze⁶⁹.

Dzieje i zawartość panegiryku polskiego, także weselnego i okazjonalnego, nie zostały jeszcze dokładnie zbadane i jest to temat na kilka rozpraw. Zawierają one bowiem mnóstwo interesujących szczegółów dotyczących życia ludzi i epoki, mogą służyć jako źródło zarówno historykom, jak i filologom czy socjologom.

W oddzielnej rubryce znalazły się tak bardzo popularne wówczas kalendarze, które zachowały się w liczbie 11 (cztery ruskie, 2 łacińskie i trzy polskie z 1606, 1607, 1654, dra medycyny Joanniciusa i dra filozofii J. Fuhrmanna oraz dwa wydania rozpraw połączonych z kalendarzem, wykazujące w praktyce wyższość nowego kalendarza gregoriańskiego nad starym, K. Sakowicza). Wyraźnie więc widać, że tak popularne kalendarze roczne, które były jednocześnie kompendium współczesnej wiedzy o otaczającym świecie i ciałach niebieskich, nie zachowały się. Być może były one importowane z Krakowa. Według W. Korotaja w I połowie XVII w. ukazało się w Rzeczypospolitej 50 wydań kalendarzy⁷⁰, lecz jest to z pewnością zbyt mała liczba jak na te najczęściej czytane książki.

Do działu literatury możemy zaliczyć również druki posiadające formę listów (12 tytułów), których zawartość możemy rozszyfrować po ich odnalezieniu i odczytaniu. Formę tę, popularną szczególnie w XVI w.,

⁶⁵ J. Tazbir, *Sarmatyzacja katolicyzmu w XVII w.*, [w:] *Wiek XVII*, s. 18—20.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 18.

⁶⁷ W. Korotaj, *Dynamika piśmiennictwa polskiego od połowy XVI do końca XVII w.*, [w:] *Wiek XVII...*, s. 290.

⁶⁸ M. Kosman, *Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XVII, 1972, s. 87—114.

⁶⁹ S. Zabłocki, *Polsko-łacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*, Wrocław 1968, s. 102, 231 i nast.

⁷⁰ W. Korotaj, *Dynamika...*, s. 286.

kiedy to list był na tyle własnością czytelnika, że rozpowszechniano znajdujące się w nim wieści⁷¹, przybrały listy-druki wybitnych ojców kościoła, jezuitów, magnatów litewskich, papieży i biskupów.

W uwagach końcowych kilka danych porównawczych, przy czym musimy wziąć pod uwagę fakt, że kartoteka nasza odzwierciedla tylko stan zachowanych do dzisiejszego dnia książek, bądź też danych bibliograficznych o nich. Być może w dalszych badaniach liczba takich druków jeszcze się powiększy.

Według A. Wyczańskiego, Polska w XVI w. zajmowała w produkcji książek w Europie siódme miejsce. Na każde 10 tys. mieszkańców, w tej grupie krajów, przypada średnio według autora 18—19 pozycji wydawniczych z tym, że dla krajów bardziej rozwiniętych liczba ta podnosi się do powyżej 20. Dla terenu całej Rzeczypospolitej wynosi 10—11, a bez ziem ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego ok. 20⁷².

Z zestawienia tego wyniku niewielka w porównaniu z Koroną produkcja książkowa ziem litewskich, białoruskich i ruskich. Trudno jest jednak porównywać obliczoną przez nas, ściśle dotyczącą oficyn białorusko-litewskich produkcję książek z danymi dotyczącymi Rzeczypospolitej XVI i I połowy XVII w., wyliszonymi przez M. Czarnowską⁷³. Porównanie to można będzie zrobić dopiero po włączeniu do ogółu wydanych książek na Litwie i Białorusi „lituaników” wydawanych poza granicami tego obszaru. Autorka bowiem, zgodnie z przyjętą przez K. Estreichera koncepcją, słusznie korzysta ze zbioru wszystkich znajdujących się wówczas w Europie poloników. Jeżeli więc według M. Czarnowskiej książki wydane w Rzeczypospolitej i europejskie polonica objęły w interesującym nas okresie (1553—1660) ok. 20 tys. pozycji (z tego w wieku XVI — 5185), to zestawiona przez nas kartoteka stanowi tylko ok. 7% tej sumy.

Znacznie lepszą podstawę porównawczą stanowią dla nas dane A. Kaweckiej-Gryczowej, która liczbę poloników wydanych zagranicą w XVI w. określa na 724, druków wydanych w Krakowie na 1692 tytuły, a w pozostałych typografiach Rzeczypospolitej tego okresu na 733 tytuły⁷⁴. W porównaniu z sumą tych książek, wyliszona przez nas produkcja Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. — 420 tytułów — stanowi ok. 17,5% (ok. 13,5% z polonikami zagranicznymi) i aż ok. 57,5% wszystkich ośrodków prowincjonalnych. Podobnie wygląda zresztą sprawa w odniesieniu do liczby drukarni na rozpatrywanym przez nas terenie. Według A. Kaweckiej-Gryczowej w 1580 r. istniało w Rzeczypospolitej 17 typografii⁷⁵, jeżeli odejmiemy od tej liczby 8 oficyn krakowskich z dziewiątą, filią Szarffenbergerów przy kancelarii królewskiej, to okaże się, że wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim pracowało ok. 60% drukarni prowincjonalnych. W latach 1580—1655 Rzeczypospolita posiadała 134 drukarnie wraz z tymi, które pracowały na ziemiach polskich poza jej granicami⁷⁶, zaś na terenie Litwy i Białorusi 26, czyli ok. 20% tej liczby.

K. Piekarski oszacował produkcję warsztatów krajowych w XVI w.

⁷¹ Por. S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937, s. 16, 43, 89.

⁷² A. Wyczański, *Polska w Europie...*, s. 202.

⁷³ M. Czarnowska, *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego w latach 1501—1965*, Warszawa 1967.

⁷⁴ A. Kaweckiej-Gryczowej, *Drukarstwo polskie...*, s. 498, 503.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 486.

⁷⁶ W. Korotaj, *Dynamika piśmiennictwa...*, s. 276, 284.

na sumę ok. 3,5 mln książek⁷⁷, zaś A. Kawecka-Gryczowa obniżyła tę liczbę do ok. 3 mln (biorąc 4 tys. tytułów jako minimum i dodając 50% na zaginione wydania a nakład na 500 egz.)⁷⁸. Stosując podobny szacunek dla badanego terenu w XVI w. i przyjmując przeciętny nakład jednego tytułu na 500 egz. jako najbardziej opłacalny, otrzymamy 375 tys. egzemplarzy książek⁷⁹. Stanowi to około 12,5% całej produkcji krajowej książek, przy czym stale pamiętamy, że porównujemy w tym przypadku tylko tytuły, które opuściły prasy drukarni litewskich i białoruskich, do zasobu wszystkich poloników Rzeczypospolitej, także wydawanych poza granicami kraju. Podobnie niekorzystnie wypadnie porównanie, jeżeli obliczymy na podstawie wyżej podanych liczb, wyliczonych dla produkcji książkowej w latach 1553—1660 z pracy M. Czarnowskiej, przeciętną roczną. Wynosiłaby ona dla wszystkich poloników Rzeczypospolitej, także wydawanych poza granicami kraju, ok. 185 tytułów rocznie, a dla Wielkiego Księstwa Litewskiego według naszej kartoteki tylko ok. 13,5 (z tym, że w XVI w. ok. 9,5, a w XVII w. 17,4, jak na to wskazuje także wykres 2, od 0—4 do 36 rocznie).

Jeszcze jedno porównanie, które nasuwa się na tym etapie badań nad książką na Litwie i Białorusi w XV w., a dotyczy liczby wydrukowanych arkuszy. Około 1000 tytułów naszej kartoteki posiada wymienioną liczbę stron w różnych formatach (najpopularniejsza była „czwórka” — A⁴). Po odpowiednich przeliczeniach okazuje się, że na 1 książkę przypada ok. 18 arkuszy, a licząc w wymienionym wyżej formacie ok. 70 stron. Dla porównania podajmy, że w drukarni Wietora w I połowie XVI w. na 1 książkę przypada przeciętnie po ok. 5,5 arkusza, a u Łazarza w II połowie XVI w. — około 21,5 arkusza⁸⁰.

Obliczyć także można, znając przeciętną liczbę arkuszy na 1 książkę, że w latach 1553—1660 na Litwie i Białorusi wydrukowano ok. 26 500 arkuszy, a w XVI w. ok. 7560. Według A. Kaweckiej-Gryczowej, oficyny Rzeczypospolitej, nie licząc produkcji w krajach lennych, względnie drukarni Śląska, wydały ok. 43 600 arkuszy⁸¹. W Wielkim Księstwie Litewskim powstało więc ok. 17,5% tej produkcji.

Mamy nadzieję w dalszych badaniach nad dziejami książki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. zmienić nieco dotychczasowy obraz drukarstwa na tym terenie, zwłaszcza w odniesieniu do poszczególnych okresów, jak i poszczególnych regionów tego obszaru⁸².

⁷⁷ K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI w.*, [w:] *Kultura Staropolska*, Kraków 1932, s. 377.

⁷⁸ A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarstwo polskie...*, s. 499, przypis 39.

⁷⁹ A. Wyczyński, *Kultura polskiego Odrodzenia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 10, 1965, s. 33.

⁸⁰ A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarstwo polskie...*, s. 498.

⁸¹ *Ibidem*, s. 498.

⁸² Pewnego wyjaśnienia wymaga w tym względzie praca Z. Florczak (*Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI w.*, Wrocław 1967, s. 120—9). Autorka np. nie rozróżnia Wilną z pierwszej połowy XVI w. i z końca tego wieku oraz uważa liczbę pisarzy — autochtonów na badanym przez nas terenie za znikomą, podczas gdy 29 takich pisarzy, stanowi ok. 38% ogółu autorów z terenu Litwy wyliczonych w tej pracy.